

JOŽEF SMEJ

Laktancij v romanu *Zlata krsta* Ferenca Móre (1879-1934)

Madžarski pisatelj Ferenc Móra v svojem romanu *Aranykoporsó* (v slovenskem prevodu *Zlata krsta*) iz časov cesarja Dioklecijana (284-305) z žilico pravega znanstvenika oriše duhovni lik Laktancija, krščanskega pisatelja, pesnika, apologetika in retorja. Roman v prevodu Jožefa SMEJA je izšel v jubilejnem letu 2013, 1700 let od Milanskega edikta cesarja Konstantina (313), ki tudi nastopa v omenjenem romanu.

Pričujoča razprava predstavi najprej Laktancijevo življenje in dela, nato pa vsebino omenjenega romana. Oboje je potrebno za razumevanje Laktancijeve duhovne podobe, kakor nam jo iz konteksta svoje pripovedi izlušči pisatelj Móra. S tem je osvetljen vsaj majhen del patristike in madžarske književnosti.

LAKTANCIJEVO ŽIVLJENJE

Laktancij, s polnim imenom *Lucius Lactantius Cæcilius Firmianus*, je bil rojen ok. leta 250 v Severni Afriki. V mestu *Sicca Veneria* ali *Sicca Colonia* je Arnobij poučeval retoriko. Njegov učenec Laktancij mu v govorništvu ni bil samo enak, ampak ga je celo prekašal *dicendi suavitate*, v sladko mili ljubki zgovornosti. Na to kaže tudi njegovo ime *Lactantius* (lat. lac, lactis, n = mleko). Zaradi njegovega tekočega jezika bi se ime "Lactantius" lahko

glasilo po slovensko "Mlekocedilčnik". Okrog leta 290 ga je cesar Dioklecijan povabil na cesarski dvor v Nikomedijo, da bi tam poučeval retoriko. Sveti Hieronim v svojem delu *De scriptoribus ecclesiasticis* (O cerkvenih pisateljih) piše, da je Laktancij svoj Itinerarij, popis potovanja iz Afrike do Nikomedije, *hexametris versibus descripsisse*, se pravi, pesniško napisal v šesterostopnih daktilskih verzih s trohejem v zadnji stopici. Zmote poganskih staršev, od katerih je bil rojen, je Laktancij pil skupaj z materinim mlekom, *cum lacte simul hausisse*. Pozneje je v svoji *Epitomi* (povzetku) zapisal: "Bili smo rojeni od poganskih staršev. Rešeni zmot, v katere smo bili zapleteni, smo se izobrazili v pravo, resnično služenje Bogu. Zavrgli smo zmote in se sedaj usmerjamo k večni nagradi nebeškega zaklada." V katerem času je Laktancij pristopil h krščanstvu, ni znano. Verjetno je bilo to leta 295. Ko je izbruhnilo krvavo preganjanje

kristjanov, je pisateljsko delo za nekaj časa opustil. Po Dioklecijanovem odstopu leta 305 vzame Laktancij slovo od Nikomedije v Bitiniji. Ko pa Galerij kot rimski cesar (305-311) izda neke vrste tolerančni edikt, se vrne v Bitinijo. Tam živi v skrajnem uboštvu, dokler ga cesar Konstantin ne pokliče v Galijo, najbrž v mesto Trier (Augusta Treverorum), kjer je vzgajal njegovega sina Krispa. V plemenitih umetnostih in znanostih je Krispa temeljito izoblikoval. Evzebij iz Cezareje namreč piše, da je Krisp *princeps optimus et Deo charus*, tj. zelo dober vladar in ljub Bogu. Slednji je postal cesar leta 317, *Kalendis Martiis*, ob marčevskih kalendah.

Katerega leta in v katerem mestu naj bi Laktancij umrl, ni znano. Po nekaterih virih naj bi umrl v Trieru v visoki starosti, ok. leta 340.¹

LAKTANCIJEVA DELA

I. *Divinae institutiones* (Božji pouki) v sedmih knjigah:

De falsa religione (O nepravem verovanju)

De origine erroris (O izviru zmot)

De falsa sapientia philosophorum (O napačni modrosti filozofov)

De vera sapientia et religione (O pravi modrosti in verovanju)

De iustitia (O pravičnosti)

De vero cultu (O pravem bogoslužju)

De vita beata (O blaženem življenju)

O teh sedmih knjigah je zapisano tole: "Pa najsi bodo Laktancijevi prirojeni duhovni madeži (*nævi*) kakršni koli in tudi njegove zmote kakršne koli (...), vendar nikakor ne moremo tajiti, da je v njegovih tu navedenih sedmerih knjigah veliko o krščanski veri, o Svetem pismu, o Bogu, o Kristusu Gospodu, o stari in novi postavi ter o zapovedih. V teh dokumentih krščanska načela prav razlaga, razglša in potrjuje. Po pravici štejejo, da je njegovo delo *Božji pouki* izmed vseh njegovih spisov najvažnejše, napisano z veliko skrbjo in naporom duha."²

II. *De opificio Dei, vel formatione hominis liber, ad Demetrianum auditorem suum* (Knjiga

o Božjem izdelovanju ali oblikovanju človeka, namenjena Demetrijanu, njegovemu slušatelju)

III. *Liber de ira Dei, ad Donatum* (Knjiga o Božji jezi, knjiga naslovljena Donatu)

V tej knjigi Laktancij navaja starogrške in latinske pesnike. Ko npr. zavrača ugovore, zakaj so tisti, ki grešijo, često srečni, tisti pa, ki pobožno živijo, često nesrečni, omeni Ovidija. Ta poudarja, da je treba počakati na človekov zadnji dan. Nihče namreč se ne more izogniti Božji sodbi: "*Sed scilicet ultima semper/ Expectanda dies homini; dicique beatus/ Ante obitum nemo supremaque funera debet*" (Ovid., *Metam.*, lib. III, vers. 155).³

Prevod podpisanega:

"Kar pa človeka zadeva,/ je zmeraj potrebno še počakati na zadnji njegov dan;/ pred smrtjo njegovo, pred zadnjo pogrebno častjo,/ se rêči o nikomer ne sme, da srečen je."

V epilogu piše Laktancij: "O Božji jezi, predragi Donat, pišem zato, da zavrneš tiste, ki Boga napravljajo za popolnoma ravnodušnega." Laktancij misli na epikurejce, ki trdijo in učijo: Bog je srečen zaradi tega, ker venomer miruje, in se potemtakem nikoli ne jezi.⁴

Donat, spoznavalec, je v času preganjanja kristjanov veliko trpel. Šest let je bil v ječi. V zadnjih letih vladanja cesarja Galerija Maksimijana (305-311) je bil končno izpuščen.⁵

IV. *Liber ad Donatum confessorem, de mortibus persecutorum* (Knjiga spoznavalcu Donatu O smrtih preganjalcev).

To knjigo, namreč rokopis z naslovom *Lucii liber de Mortibus persecutorum*, je leta 1667 našel bibliotekar Étienne Baluze (Stephanus Balusius, rojen 24. novembra 1630, Tulle; umrl 28. julija 1716, Pariz). Ko so nekateri domnevali, da to ni Laktancijevo delo, so drugi dokazali nasprotno: je resnično Laktancijev spis, predvsem zaradi naslovljenca, Donata, zgodovinske osebe, in zaradi Laktancijevega osebnega sloga pisanja: "*Audivit Dominus orationes tuas, Donate carissime (...)*: Uslišal je Gospod, predragi Donat, tvoje molitve, ki jih pred

negovim obličjem vse dni nenehno izlivaš, in tudi molitve tvojih predragih bratov, ki so si s svojo slavno izpovedjo pridobili večno krono za zasluge svoje vere.”⁶

O preganjalcu cesarju Neronu piše Laktancij, da je bil *exsecrabilis ac nocens tyrannus*, prekletstva vreden in hudodelsko škodoželjen tiran. Apostola Petra je dal pribiti na križ; potemtakem je Neron *mala bestia*, tako hudobna zver, da zemlja zanj ni pripravljena dati prostora za pokop. Neron je Antikristov in diabolov predhodnik in bo na koncu sveta spet prišel opustošiti zemljo. – Tako Laktancij po Sibilinem prerokovanju.⁷

Podobno piše Laktancij tudi o drugih preganjalcih: Decij je *exsecrabile animal*, prekletstva vredna zver.⁸ Dioklecijan pa da je bil *scelerum inventor et malorum machinator*, začetnik zločinov in zasnovatelj zla. Svojo ženo Prisko, ki je bila tajno krščena, je prisilil, da se je onečastila z žrtvovanjem bogovom.⁹ Razen Galije je bila vsa zemlja od vzhoda do zahoda mučena. Divjale so tri do kraja krute zveri (Neron, Decij, Dioklecijan):

*“Non mihi si linguæ centum sint ora
que centum,
Ferreæ vox, omnes scelerum comprehendere
formas,
Omnia poenarum percurrere nomina
possim”.*¹⁰

Prevod podpisanega:

*“Če jezikov sto bi imel in ust prav toliko,
če glas bi zvenel mi kot udarec na bron,
izrêči ne mogel bi oblik vseh zločinov,
našteti imen različnih vseh kazni,”
ki prisodili so jih sodniki pravičnim,
nedolžnim.*

Iz vsega tu navedenega odseva pesniški slog Laktancijevega jezika.

VSEBINA ROMANA FERENCA MÓRE ARANYKOPORSÓ

Glavni naslov romana je “Aranykoporsó”, madž. “arany” = zlat, a, o; madž. “koporsó” = krsta. Podnaslov: “Roman iz Dioklecijanovih časov.”

Mladi Dioklecijan verjame znani vedeževalki, materi matematika (zvezdeslovca) Biona: “Če boš ti, Dioklecijan, znal svojega sina do njegovega 20. leta vzgojiti tako, da on sam pa tudi nihče drug razen tebe ne bo vedel, čigav sin je, potem bo on tvoj naslednik v cesarskem škrlatu; tebe pa bodo pokopali v zlati krsti, kakršne še ni bilo na svetu.”

Kakor hitro se mu je rodil sin, ga Dioklecijan “ukrade” svoji ženi Priski in ga izroči v rejo nekemu sužnju. Suženj sprejme otroka, ne da bi sploh vedel, čigav sin je, ga posinovi in mu dá ime Kvintipor (=Quintipuer, peti deček). Med Kvintiporjem in Titanilo, hčerko cesarja Galerija, se razpleta čista ljubezen. Titanila dá Kvintiporju ljubkovalno ime Granatni cvet. Do poroke ni smelo priti, ker je bila Titanila vladarjeva hči, Granatni cvet pa “suženj”. Titanilo so proti njeni volji poročili z Maksencijem, sinom Dioklecijanovega sočesarja Maksimijana. Titanila ostane nedotaknjena, deviška, saj je bil Maksencij nenehno na vojnih pohodih (leta 312 premaga Konstantin Maksencija pri Milvijskem mostu, naslednje leto 313 pa izda Milanski edikt, svobodo krščanstvu). Čudovit je opis, kako Titanila umira s križcem v roki, ki ji ga je bil izročil Granatni cvet. Ta pa se v Rimu sreča s krščanstvom. Preden se priglasi kot kristjan, se pogodi z nekim Judom, naj mučenca z imenom Granatni cvet v preprostem lesenem zaboji spravi v Nikomedijo na cesarski dvor. Ko Dioklecijan odpre zaboj, vidi, da je bil med kristjani, ki jih je preganjal, tudi njegov sin ...

Pisatelj Móra nazorno opisuje, kako so socesarji vplivali na Dioklecijana: Gaj Valerij Galerij in Maksimijan sta silila, naj preganja kristjane, na drugi strani pa sta ga Flavijca, Flavij Valerij Konstancij Klor in njegov sin princeps Flavij Valerij Konstantin, pozivala, naj omili preganjanje. To je Dioklecijan tudi storil: Nihče naj ne stika za kristjani, usmrtijo naj samo tisté, ki se sami priglasijo (Granatni cvet se je sam priglasil). Da je Dioklecijan začel preganjati kristjane, so bili sokrivci predvsem poganski svečeniki. S svojimi mahinacijami, predvsem s cerebroskopijo,

napovedovanjem usode iz možganov na smrt obsojenih sužnjev, so cesarja Dioklecijana prepričali, češ da mu kristjani strežejo po življenju. In tako je bil med prvimi žrtvami Pantaleon, zdravnik, ki je ozdravil Dioklecijanovo ženo; nenehoma je namreč žalovala za svojim sinom, ki je usodno izginil, potem ko ga je porodila (to je bil Kvintipor, Granatni cvet). Pantaleon, zdravnik, svetnik, mučenec iz 4. stoletja, goduje 27. julija.

Roman je podpisani prevedel.¹¹ Poleg tega je prevedel še dva romana madžarskega klasika, Géze Gárdonyija: *Atila, bič božji*, Murska Sobota, Pomurska založba, 1973, in *Božji sužnji*, M. S., Pomurska založba, 1977. S temi prevodi je dan vpogled v madžarsko književnost, ki se redko ali sploh ne omenja.¹²

LAKTANCIJEV DUHOVNI LIK PO PISATELJU FERENCU MÓRI

V 17. poglavju svojega zgodovinskega romana nam Móra začne odkrivati duhovno podobo retorja Laktancija. To naredi v umišljenem pismu, ki naj bi ga Laktancij poslal prijatelju matematiku (zvezdoslovcu) Bionu, in tudi v pogovoru z njim. Krščanska vera – tako poudarja v romanu Laktancij – bi lahko mogočni rimski imperij spremenila v neminljivo cesarstvo, ko ne bi bila tako trmoglava, ampak bolj gibčna in prožna. Ta vera namreč zametuje nekatere užitke umetnosti, za katere dolgujemo bogovom veliko zahvalo. V tej trditvi se kaže Laktancijeva poganška duša v začetku njegovega bivanja na dvoru cesarja Dioklecijana. Vera kristjanov, tako Laktancij, ne bo mogla obstati na zemlji. To je namreč vera za mučence, ki koprnijo po večnem življenju tam onstran groba, ne pa za smrtnike, ki so se rodili za to, da bi na zemlji uživali. V svojem filozofskem razmišljanju pa Laktancij pride do peripetije, z drugo besedo, do nepričakovanega zasuka: Mi, razmišljujoči ljudje, hrepenimo po resnici, ki ni odvisna od nas, ampak smo mi odvisni od nje. Ta resnica je nekoč obstajala in mora obstajati tudi zdaj, sicer se svet ne bi bil mogel ohraniti. Laktancij

priznava: v cesarskih palačah seda tudi on za bogato obložene mize in se veseli, ko pa ostane sam, čuti, da je prepuščen samemu sebi in da tava pod zvezdami, ki nimajo z njim sočutja. Še več! Čuti, da ni nikogar, ki bi bil pokril goloto njegove duše in ogrel strahoten hlad v njem. Sprašuje Biona, zvezdoslovca, ali je bilo zmeraj tako ali pa so bile zvezde nekoč bližje ljudem? In tudi bogovi, ali so kdaj v resnici stopili dol med smrtnike? So nas morda udarili s slepoto, da jih več ne bi mogli videti? To vprašanje Laktanciju kot retorju zastavljajo tudi gojenci njegove šole. To so mladi ljudje, ki z vso silo iščejo smisel življenja. Laktancij prizna Bionu, da so mu bogovi med njegovim bogoiskateljskim naporom začeli izginjati izpred oči. Laktancij piše to pismo potem, ko je bil pri Mnestru, krščanskem škofu, s katerim je kakor tudi z zdravnikom Pantaleonom veliko razpravljal o Bogu kristjanov. Laktancij opiše Bionu nekatere dogodke: požar v Dioklecijanovi sobi; sramotilni napisi na trgih, naperjeni proti Dioklecijanu in njegovi materi; in da Dioklecijana in vse, ki niso kristjani, čaka večno pogubljenje. Sum za vse to je padel na kristjane. Dioklecijan je dal osumljene kristjane, ki so bili v času požara na njegovem cesarskem dvoru, obglaviti. Laktancij se zaveda, da so kristjani nedolžni. Škofa Mnestra, ki mu je zagrožena ječa, skuša rešiti: kakor bi bilo namreč nespametno govoriti, da so vsi črnooki ljudje hudobni (tudi Laktancij sam je črnook!), vsi sinjeoki pa dobri, tako ni mogoče potegniti črte med hudobnimi in dobrimi, če sodimo samo po njihovi verski pripadnosti. Bion naj se ne čudi, da Laktancij daje svoje življenje na kocko, ko se poteguje za Mnestra. Z Bionom namreč ne more razpravljati o Bogu kristjanov.

V 35. poglavju *Zlate krste* avtor Móra spopolnjuje duhovni lik retorja Laktancija. Ko je Laktancij zvedel, da se je Tibera v Rimu poročila od krvi krščanskih mučencev, je postal kristjan. Iz poganškega filozofa je zrastel strasten krščanski gorečnej: Satan dobro ve, da so potrebni mučenci, zato je antikristu (Dioklecijanu) prišepetal, naj omili

odlok o preganjanju kristjanov: Nihče naj ne stika več za kristjani; smrtna kazen ostane v veljavi le za tiste, ki se bodo sami prijavili. To pa Laktanciju pomeni konec krščanstva. Krščanstvo bo spet zdrknilo v tisti zaspani mir, iz katerega ga je bilo zbudilo prav preganjanje; pogreznilo se bo v mehkužnost. Kristjani bodo spet začeli brati s peklenkim črnolom napisane knjige, ki bodo omajale njihovo vero. Spet se bodo prepirali med seboj, sledilo bo barantanje za višji položaj, razpasle se bodo razvade: maličeni obrazi, nakodrani lasje, nesramni kipi in slike, gledališča, vroče kopalnice in mehke postelje. Prav nič ne koristi, če kristjani s kladivom zdrobijo Jupitra, Venero in Minervo, če v njih še naprej prevladujejo napuh, lakomnost, nečistost in hlastanje po telesnih užitkih. Kot retorja ga nihče ni mogel sumiti, da se je bil pridružil brezbožcem (tako so imenovali kristjane), kristjani pa so vedeli, da časti pravega Boga. Laktancij, ta vročekrvni južnjak, se je odpravil celo v Rim. Na Trajanovem forumu je objavil razglas: Predavanje retorja Laktancija. Sloves njegovega imena je privabil množico. Rimljanom, poganom, je hotel razložiti prave kreposti. Upal je, da se bodo vrani spremenili v golobe. Spoštljivo so poslušali njegove besede, dokler se nista oglasila dva slavna grška klarinetista, Terpnos in Diadoros. Poslušalstvo je pustilo retorja na cedilu, le nekaj starih Rimljank, pogank, je od časa do časa prikimavalo v znamenje, da se glede čednosti strinjajo z Laktancijem. Vendar je bil bridko razočaran, kimalo so v spanju. Spoznal je tudi, da so rimski kristjani prav tako mlačni, preveč navezani na zemeljsko življenje. Celotno papežu Marcellinu je očital malovernost. Papež je namreč pisal cesarju Maksenciju (306-312), naj omili preganjanje kristjanov: "Če bi ljubezen, učiteljica vseh dobrin, bila do kraja v tebi, bi bil ublažil svojega duha, se odvrnil od zla, bi bil nehal besneti, nehal preganjati Cerkev Božjo in bi bil zatrl v sebi divjanje."¹³ Laktancij je v svoji gorečnosti menil, da papež nima prav, ko prosi cesarja,

naj ne preganja kristjanov. Tako namreč ne bi bilo več mučencev, kri mučencev pa je seme novih kristjanov.

Laktancij sam se je hotel prigrasiti kot kristjan, da bi tako postal mučenec. Po drugi strani pa je čutil, da ni vreden palme mučeništva. Hkrati je želel še nekaj časa živeti na zemlji. S svojimi spisi je nameraval spreobračati ljudi, ki so iz trde, žilave, težko gnetljive snovi. Držijo se namreč zemlje kakor zajedalec s trdim, nazobčanim sesalom. Take lahko odreši le človek, ki postane sočloveku odrešenik, ko iz čiste ljubezni prelije zanj kri.

Na koncu romana je Bionovo pismo retorju Laktanciju. Bion odgovarja na Laktancijeve vprašanja, na primer, ali je Bion spoznal, da bogovi niso nesmrtni? Bion odgovarja, da nikoli ni trdil, da bi bili bogovi nesmrtni. Bogovi so mu bili namreč zmeraj sumljivi, in sicer že v njegovih mladih letih, ko je splezal na Olimp in pogledal za tisto bleščečo meglo, ki nenehno obdaja sveti vrh, če ga gledamo od spodaj. Drznil si je splezati še višje, in sicer do tiste meje, do katere so prilezle le najbolj nespametne ovce. In tam Bion ni našel nič drugega kakor samo gole skale in nekaj velikih snežnih krp. Potemtakem Homer in Heziod nimata prav, ko v svojih spisih omenjata, da bogovi v sladkem lenuharjenju na Olimpu preživljajo svoje dni in si preganjajo dolg čas s tem, da vodijo svet. Na Dioklecijanovem prestolu, ki sta ga onečastila s krvavim preganjanjem kristjanov Galerij in Maksencij, sedi božanski Konstancij, toda kaj se je spremenilo v vesoljnem svetu? Samo to, do so pajki prepredli vrata poganških templjev s pajčevino, ki jo od časa do časa pretrgajo kvečjemu kmetje, ki odnašajo kamne razpadajočih oltarjev, da jih doma uporabijo kot obtežilnike za natlačeno zelje v kadeh. Bionova roka v Saloni je edina opora staremu Dioklecijanu. Kolikokrat ga je moral zgrabiti za roke, da si ne bi bil izpraskal oči, ki so nenehno gledale krvavo senco njegovega mladega sina, o katerem je mislil, da je žrtev njegovega preganjanja kristjanov, medtem ko je bil pravzaprav on, Dioklecijan, sam

žrtev neizprosne ANANKE – USODE, ki je ni mogoče omehčati z nobenimi prošnjami. Tako Bion Laktanciju v romanu Ferenca Móra.

SKLEP

Pisatelj Móra zelo dobro izriše Laktancijevo psiho. Ko je Bion prižgal gmado, na kateri so ognjeni zublji použili Dioklecijanovo truplo in ko je njegov pepel položil v ZLATO KRSTO, se nam utrne razmišljanje: z Dioklecijanovim pepelom in s Konstantinovim MILANSKIM EDIKTOM ni ugasnilo preganjanje kristjanov. Toda končna zmaga pripada kristjanom, ker je krščanstvo močno usidrano v LESENI KRSTI, v simbolu lesa Kristusovega križa. In to v smislu kitice prastare himne *Vexilla Regis prodeunt*, Zastava Králjeva vihra, spisane ok. leta 580: “*Kar David je preroško pel,/ se izpolnilo je zares:/ oznanil je vsem narodom,/ da Bog raz les bo kraljeval.*”

Roman Ferenca Móre bi lahko primerjali z romanom Dostojevskega *Bratje Karamazovi*. Gre namreč za ojkonomijo Božje milosti. Skrivnost. Retor Laktancij se spreobrne, iz pogana postani krščanski gorečnik, medtem ko Bion, matematik-zvezdoslovec, ostane ateist. Oba sta prijatelja, neke vrste brata. Bion piše Laktanciju: Najino življenje je podobno dvema polovicama orehove lupine, ki spadata skupaj. Obema je Bog dal milost, Bionu zadostno milost, ki zadostuje, da se človek spreobrne, Laktanciju pa je dal učinkovito milost, s katero Bog človekovo voljo k sebi pritegne, četudi je uporna. Kako to spraviti v sklad: na eni strani učinkovita milost, na drugi strani pa svobodna volja. Teologi skušajo to razložiti. Molinisti trdijo, da Bog vnaprej vidi, s katero milostjo hoče človek sodelovati, zato mu da novo, in sicer

učinkovito milost; tomisti pa pravijo, milost ostane milost, toda preden se človek odredi, ga Bog nagne s svojo nepremagljivo močjo, a njegova volja tudi pod vplivom te fizične predodreditve ostane svobodna.

Pri Dostojevskem sta dva brata Karamazova, Ivan in Aljoša. Ivan, sicer silno izostren mislec, zaradi dejstva, da trpijo tudi nedolžni, ne more sprejeti vere v Boga, medtem ko Aljoša, menišič, na pogrebu ubogega dečka Iljušečka, poln vere vzklikne: Vstali bomo od mrtvih in se videli in drug drugemu veselo pripovedovali vse, kar je bilo!

Kakor *Bratov Karamazovih* Fjodorja Dostojevskega, tako tudi *Zlate krste* Ferenca Móre *non poterit edax abolere vetustas* (Ovidij), ne more uničiti ješčni zob časa. Oba romana bosta ostala aktualna.

1. Prim. *Lactantii vita*, v: *Patrologiae cursus completus*, Tomus VI. Parisii 1844, 75. V nadaljevanju: PL (*Patrologia latina*) Tomus VI. – Prim. Ferenc Móra, *Aranykoporsó* (*Zlata krsta*, prev. J. S., 2013, slovarček, geslo “Laktancij”).
2. PL, Tom. VI., 884.
3. PL, Tom. VII., 137.
4. Prav tam, 155.
5. Prav tam (opomba), 189-190.
6. Prav tam (v besedilu), 189-191.
7. Prav tam, 196-198.
8. Prav tam, 200.
9. Prav tam, 204. Isto ponovi Laktancij v: *Divin. Institut.*, cap. 24.
10. Prav tam, 217.
11. Ferenc Móra, *Zlata krsta. Roman iz časov cesarja Dioklecijana*, prev. Jožef Smej, samozaložba, Maribor, 2013.
12. Prim. Janko Kos, *Pregled svetovne književnosti*, Ljubljana 1979 (Madžarska književnost ni omenjena).
13. Prim. PL, Tom. VII., 1096-1100. Móra misli tu na papeža Marcela (308-309), ne na Marcelina (296-303). Marcel je to pismo pisal *decimo sexto Kalendas februarias* 309, se pravi na 16. dan pred februariskim kalendami omenjenega leta. Kalende so prvi dan v mesecu. Šestnajsti dan pred februariskimi kalendami je 17. januar.